

**Universiteit
Leiden**
The Netherlands

**Omslag, bulletin van de Universiteitsbibliotheek Leiden en het
Scaliger Instituut / 2008 - no 1**

Witkam, J.J.; Dongelmans, B.P.M.; Huigen, Siegfied; Vries, Sanne de; Gerritsen, W.P.;
Vrolijk, Arnoud; ... ; Warnar, Geert

Citation

Witkam, J. J., Dongelmans, B. P. M., Huigen, S., Vries, S. de, Gerritsen, W. P., Vrolijk, A., ...
Schaeps, J. M. P. (2008). Omslag, bulletin van de Universiteitsbibliotheek Leiden en het
Scaliger Instituut / 2008 - no 1. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/60456>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License:

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/60456>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

In dit nummer

De Leidse uitgeverij Luchtmans
en de oriëntalistiek » 2

'Zoo zoude ik reeds lang voor
de eer hebben bedankt'
A.H. Adriani (1848-1930), de Leidse
uitgever van G.J.P.J. Bolland » 5

De smaak van mensen-vleesch » 6

Getijden in Leiden – de lotgevallen van
handschrift Leiden, UB: BPL 3055 » 8

De oudste Leidse nullen » 10

Johannes Drusius en Leiden » 12

Nieuwe aanwinst:
Robbie Cornelissen » 14

Een Nederlandse pionier van
de visuele media » 15

Van de Oplettende lezer
Marginalia: Huizinga en Oort » 16

Van de redactie

Dit voorjaar staat Leiden in het teken van het boek. In Stedelijk Museum De Lakenhal is 'Stad van boeken. Zeven eeuwen lezen in Leiden' te bezichtigen. Voor deze tentoonstelling is in ruime mate gebruik gemaakt van de rijke Bijzondere collecties van de Universiteitsbibliotheek Leiden. Bij de tentoonstelling verschijnt een prachtig geïllustreerde publicatie waaraan verschillende specialisten bijdragen hebben geleverd. Het is een echt Leids boek geworden. De drie hoofddelen zijn elk door Leidse grafisch ontwerpers verzorgd en hebben een eigen vormgeving, uitstraling en papier; ieder deel is door een ander Leids grafisch bedrijf gedrukt en het voorwerk is vervaardigd door Leidse margedrukkers. Ook de band is hier ter stede geproduceerd en twee Leidse uitgeverijen verbonden zich aan de uitgave.

De publicatie van een gidsje met een boekhistorische wandeling door Leiden maakt het bezoekers mogelijk om de vele plekken in de binnenstad die met de geschiedenis van de boekhandel, uitgeverij en bibliotheken samenhangen, zelf te bezoeken.

Het jaar 2008 markeert tevens het 325-jarige bestaan van de Leidse wetenschappelijke uitgeverij Brill en haar directe voorganger Luchtmans. Zij zal deze gebeurtenis niet ongemerkt voorbij laten gaan: naast

een officiële viering in de Hooglandse Kerk in mei, verschijnt er een publiksboek over de geschiedenis van de uitgeverij. Van oudsher is er sprake van een hechte band tussen de Universiteit Leiden en uitgeverij Brill. De band tussen Brill en de Universiteitsbibliotheek uit zich ondermeer in het Brill fellowship van het Scaliger Instituut dat de uitgeverij mogelijk maakt. Bovendien is Brill de hoofdsponsor van de Lakenhal-tentoonstelling.

In de universiteitsbibliotheek is vanaf donderdag 6 maart een tentoonstelling te bezoeken over de verzamelaar Bodel Nijenhuis, die als laatste telg van de familie Luchtmans de overgangsfiguur en schakel naar uitgeverij Brill vormt. Bij deze tentoonstelling verschijnt een rijk geïllustreerde catalogus over de verschillende verzamelingen van Bodel Nijenhuis.

Omslag sluit bij de festiviteiten aan met een extra dik nummer met verschillende bijdragen over Leidse boeken en handschriften. Maar goed beschouwd hebben de bijdragen in *Omslag* altijd al een onmiskenbare Leidse signatuur.

Dit *Vanitas*-stillevan van Pieter Steenwijk
verbeeldt een allegorie op de dood van
admiraal Tromp [Collectie Stedelijk
Museum De Lakenhal, Leiden]

De Leidse uitgeverij Luchtmans en de oriëntalistiek

Jan Just Witkam (Hoogleraar 'Handschriftenkunde van de Islamitische Wereld', Universiteit Leiden en Interpres Legati Warneriani)

In de geschiedenis van de Oosterse boekproductie in Leiden is Luchtmans de vierde in de reeks van vijf elkaar, soms met enige overlap, opvolgende producenten van het Oosterse boek. Op een rij: Plantijn/F. van Raphelingen: 1583-1619; Th. Erpenius: 1615-1624; de verschillende Elseviers: 1583-1661, opgevolgd door Pieter van der Aa: 1659-1733; S. en J. Luchtmans: 1683-1848; E.J. Brill: 1848-heden. Daarnaast waren ook vele andere, grotere en kleinere uitgevers en drukkers in Leiden werkzaam, zoals bij voorbeeld Joannes Maire (imprints tussen 1603-1657), die ook een niet onaanzienlijk fonds aan exotica voerde, maar al deze andere uitgevers lijken, ondanks het belang van hun productie, toch voornamelijk op een tweede plan werkzaam te zijn geweest, zeker voor wat de Oosterse boeken betreft. Het is al vaker opgemerkt, bij voorbeeld door Paul Hoftijzer in zijn oratie uit 2003, hoe zeer het kennis en wetenschap producerende complex van drukkers, uitgevers en boekhandelaren in Leiden ook in ruimtelijke zin geconcentreerd was. De paar hectaren tussen Academiegebouw en Breestraat zaten vol met kleinere en grotere boekwinkels, de deftige aan Rapenburg en Breestraat, de kleinere in de stegen. Luchtmans zat van 1683-1751 op Rapenburg 69, naast nr. 71 waar de Elseviers, en later Pieter van der Aa, hun deftige galerij op het Academieplein hadden. In 1751 verhuisde de Luchtmansen met hun zaak naar Rapenburg 62, voorbij de Klooststeeg maar nog vóór de universiteitsbibliotheek. Toen Evert Jan Brill per 1 mei 1848 voor een deel de activiteit van het per 1 juli 1848 te ontbinden huis Luchtmans voortzette deed hij dat tot 1883 vanuit het complex Rapenburg 74, 78-80, in de bocht van het Rapenburg, direct voorbij de universiteitsbibliotheek.

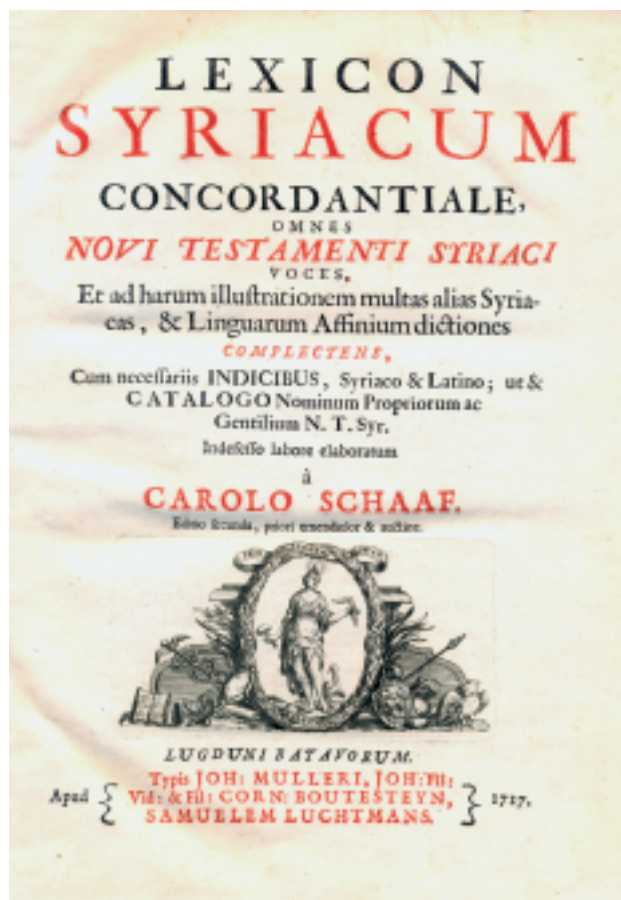
Evert Jan Brill en Luchtmans

De familie Brill was al ver vóór 1848 betrokken geraakt bij de zakelijke leiding van Luchtmans. Johannes Brill, de vader van Evert Jan, was in 1802 bij Luchtmans komen werken als 'administrateur', bedrijfsleider. De nazaten van de Luchtmansen gaven hem met een echte achttiende-eeuwse renteniersmentaliteit vaak de vrije hand. Toen zij besloten tot opheffing van Luchtmans nam vader Brill nog de afwikkeling van de ontbinding van het illustere bedrijf in 1848 op zich. Hij stelde de veilingcatalogi samen voor de verkoop van de winkel- en uitgeverij-inventaris. Deze veiling vond in 1848-1850 in vier gedeelten plaats. Wie nu deze catalogi bekijkt weet niet wat hij ziet. Een enorm assortiment boeken over alle takken der wetenschap, met veel titels zelfs nog uit de zestiende eeuw. Het was een bijzondere veiling en in de pers werd er over geschreven. De

ongebonden boeken van Luchtmans, het eigen fonds en de aankopen op internationale boekfairs, werden vanaf 20 augustus 1849 in Amsterdam onder boekhandelaren geveild. Uit het feit dat in de catalogus van die veiling nauwelijks orientalia voorkomen mag misschien worden aangenomen dat Evert Jan Brill deze al ondershands had verworven.

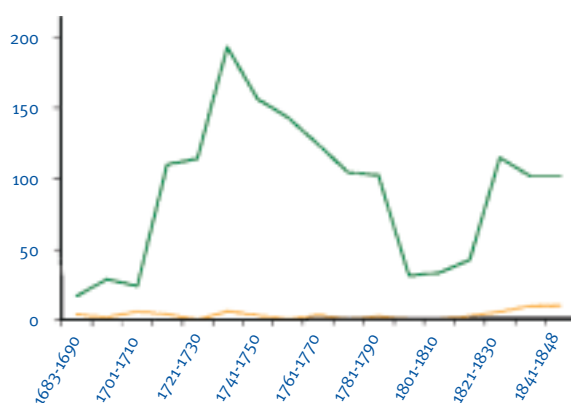
1542, maar waarschijnlijk meer Luchtmans-titels

Tussen 1683 en 1847 verschenen bij Samuel en Jordaan Luchtmans minstens 1542 titels, maar waarschijnlijk veel meer. Een inventarisatie van het Luchtmans-fonds is nog nooit ondernomen en een geschiedenis van de uitgeverij Luchtmans bestaat niet. Er is materiaal genoeg daarvoor want het archief van de Luchtmansen en Brill is grotendeels bewaard gebleven, in de Amsterdamse UB. Smitskamp's archief, het sluitstuk, ligt sinds kort in Leiden. Het getal van 1542 komt van de 1542 Luchtmans-titels in de catalogus van de Leidse universiteitsbibliotheek. Ik neem dat getal hier om puur pragmatische redenen over als basis voor een paar elementaire kwantitatieve beschouwingen. Als meetinstrument is een bibliotheekcatalogus niet accuraat. Bij een eerste steekproef met andere verzamelingen blijkt direct dat de Leidse collectie Luchtmansiana verre van compleet is, maar ook dat de grote Nederlandse collecties veel minder

De tweede editie, uit 1717, van het Syrisch woordenboek op het Nieuwe Testament van Carolus Schaaf. Het zetsel was een technisch hoogstandje met typen in Syrisch, Latijns, Grieks, Gothisch, Arabisch, Hebreeuws, Samaritaans en Ethiopisch schrift [UBL 100 c 8].

Luchtmans-uitgaven bezitten dan de Leidse UB. Meer bedenkingen tegen het gebruik van een bibliotheekcatalogus: dubbele vermeldingen, fouten in de beschrijvingen, meerdelige werken met evenveel vermeldingen als delen, opname van artikelen die oorspronkelijk nooit als separate publicatie zijn uitgekomen, enz. En ook: een oratie of preekje van enkele tientallen bladzijden heeft in deze telling evenveel gewicht als een imposant veeldelig werk in folio. Ik heb dat aantal van 1542 willen beschouwen als een willekeurig gevormde verzameling van betrekkelijk grote omvang die daarom alleen al toelaat om er voorlopige conclusies op basis van gemiddelden te baseren. Het gaat dus om een eerste indruk, niet meer dan dat. Luchtmans' uitgaven zullen ook vaak bij de Leidse universiteit, immers een nabije buur aan het Rapenburg, terecht zijn gekomen. Per decennium geteld ziet de titelproductie van de Luchtmansen er als volgt uit:

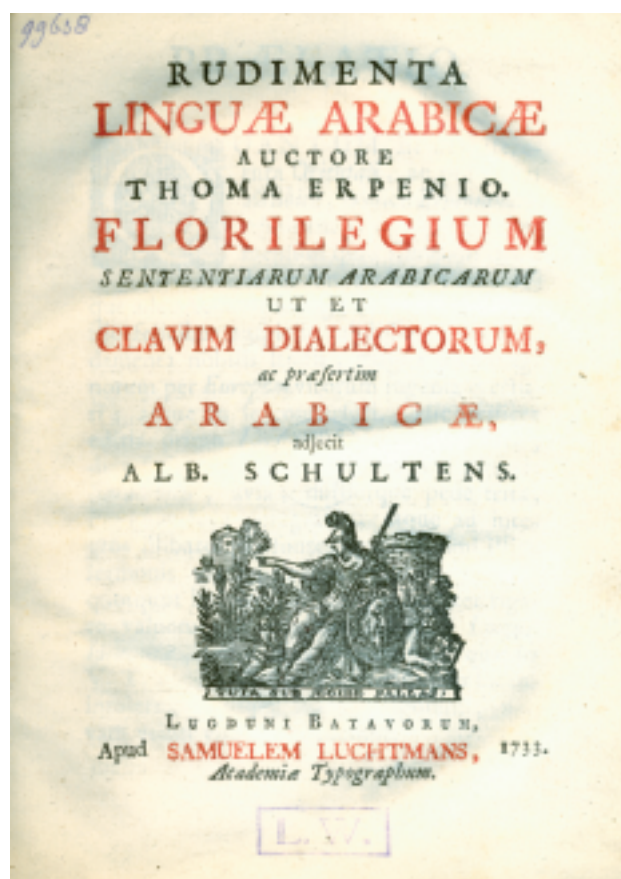

Luchtmans' productie van orientalia (paars) afgezet tegen de totale titelproductie over 1683-1848 (blauw), hier getoond op basis van de collectiegegevens UB Leiden.

De twee dieptepunten in de grafiek laten zich het gemakkelijkst verklaren. De eerste paar decennia in het bestaan van de firma zijn een periode van opstarten van het bedrijf. Het bedrijf maakte vanaf 1708 onder de leiding van Samuel Luchtmans een enorme bloei door. Het dieptepunt, de periode van 1790-1820, is de Franse tijd gevolgd door het eerste herstel daarvan. De piek van 193 titels ligt in de periode 1731-1740, daarna zette weer een daling in, maar in de twee decennia vóór de Franse tijd en in de drie erna kwam het aantal titels toch nooit onder de honderd per tien jaar. Wat vooral in het fonds opvalt is de vrijwel eindeloze hoeveelheden preken, oraties, disputaties en dissertaties over onderwerpen uit de theologie, rechten, medicijnen, natuurwetenschappen en klassieke letteren. Ook het aantal herdrukken van bekende oudere werken is opvallend.

Het beeld van de oriëntalia bijgesteld

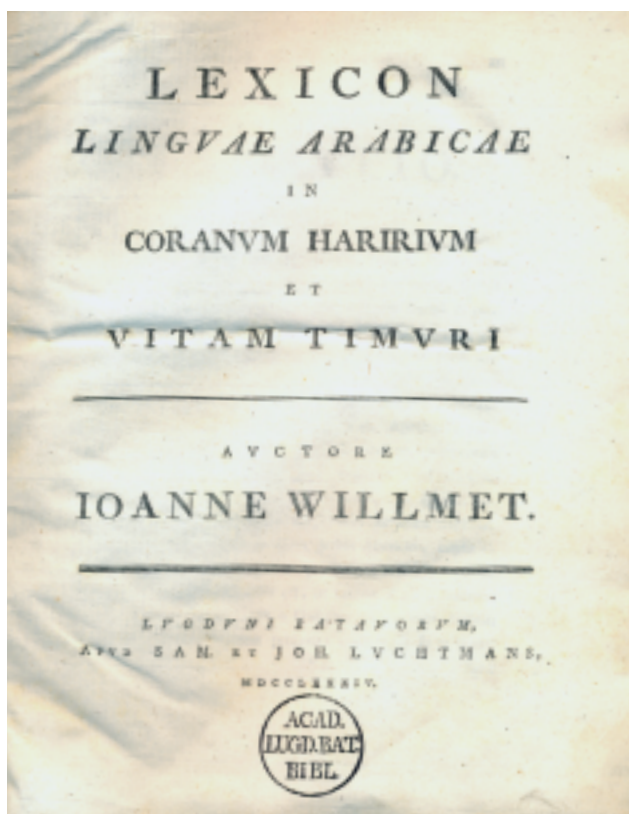
Uit de grafiek blijkt ook dat de categorie oriëntalia in het fonds Luchtmans betrekkelijk klein is. Opvallend is ook dat het Oosterse fonds van Luchtmans niet meepiekt met de rest van het fonds in het decennium 1731-1740, het blijft een min of meer constante hoeveelheid. Bij nadere beschouwing van de titels blijkt ook dat dit Oosterse fonds

De werken van Erpenius over Arabische grammatica werden regelmatig door Luchtmans herdrukt. Titelpagina van de *Rudimenta linguae arabicae* uit 1733. [UBL 883 F 2].

heterogeen van samenstelling is. Onder oriëntalia in deze context versta ik alle werken in of over het Hebreeuws, Syrisch, Arabisch, Samaritaans, Aramees en Maleis, en ook werken over de joodse of islamitische godsdienst en geschiedenis, voorzover die direct op bronnen in oosterse talen zijn gebaseerd. Buiten mijn definitie vallen oudtestamentische studies, historische en geografische werken die de Oriënt behandelen, theologische geschriften, reisbeschrijvingen, en de in de achttiende eeuw zo enthousiast beoefende *geographia sacra*. In de periode na de Franse tijd klom de oriëntalistiek binnen het fonds op tot bijna tien procent van het geheel, iets dat vóór die periode nooit het geval is geweest. En daarbij valt nog op dat de oriëntalia die in de decennia na de Franse periode verschenen vooral nieuwe en originele publicaties betroffen, in tegenstelling tot de oriëntalia uit de achttiende eeuw. Wat was hier aan de hand?

De periode van wederopbouw na de Franse tijd viel samen met het begin van de industriële revolutie in Nederland. Er zat overal vooruitgang in de lucht, en die vooruitgang werd tot op het hoogste politieke niveau, de autocratische regerende koning Willem I zelf, actief bevorderd. Dit betrof niet alleen de industrialisatie van de zuidelijke Waalse provincies. Ook de wetenschapsbeoefening in de letteren, archeologie en oriëntalistiek in Leiden profiteerde daar heel direct van, mede door de invloed die Leidse hoogleraren als de archeoloog C.J.C. Reuvens (1793-1835) en de arabist

Het Arabisch-Latijnse woordenboek van Joannes Willmet (1750-1835) uit 1784 heette vooral te zijn vervaardigd voor de lectuur van in het onderwijs gebruikte Arabische werken, de Koran, de *Maqamat* van al-Hariri en het 'Leven van Timur' van Ibn 'Arabshah. In feite is het een uittreksel uit het grote woordenboek van Golius (Leiden 1653) [UBL 854 B 2].

H.A. Hamaker (1789-1835) konden uitoefenen. Zo was Reuvers in de positie om de koning direct om geld te vragen voor zijn geldverslindende projecten. De Nederlandse consulaten rond de Middellandse Zee dienden als emporia voor zijn aanschaf en de Koninklijke Marine, die regelmatig met een eskader in het gebied aanwezig was, zorgde voor het ophalen en afleveren. De opeenvolgende Leidse hoogleraren Arabisch in het tweede kwart van de negentiende eeuw, Hamaker, H.E. Weijers (1805-1844), en T.W.J. Juynboll (1802-1861), waren vastbesloten om de enorme schat aan Oosterse handschriften die na 1665 als het Legatum Warnerianum in de Leidse bibliotheek was aangekomen te gaan exploreren en exploiteren. Vreemd genoeg was dit in de voorafgaande anderhalve eeuw niet of nauwelijks gebeurd. Luchtmans kreeg het monopolie om de publicaties uit te brengen. Zo verschenen vanaf 1822 met zekere regelmaat tekstedities en studies die alle sterk leunden op de Leidse handschriften. Na 1848 nam E.J. Brill het lucratieve contract over.

Art. 10 van de aan Interpres Legati Warneriani T.W.J. Juynboll op 21 mei 1846 uitgereikte instructie luidde:

'Overeenkomstig de Besluiten Zijner Majesteit, gedagteekend van den 24 Maart 1823 en van den 6 Julij 1830 zal het aan de beslissing van den Interpres legati Warneriani zijn overgelaten, welke werken of geschriften, tot de Oostersche Letterkunde betrekkelijk, alhier op

s Lands kosten door de firma S J Luchtmans zullen gedrukt en uitgegeven worden, als mede of de daarbij gewone oplage van 250 exemplaren zal toereikende te zijn te achten, dan wel uiterlijk tot 500 zal vermeerderd worden, en eveneens welke gedrukte boeken door de meernoemde firma aan de Akademische Bibliotheek zullen geleverd worden voor het bedrag der gelden die van de verkochte exemplaren die voor slands rekening gedrukte werken zijn ingekomen.'

In een latere instructie wordt Brill in plaats van Luchtmans genoemd. Wie de jaarlijkse afrekeningen van dit ambitieuze publicatieproject bekijkt ziet hoe voordelig deze regeling voor Luchtmans, en later ook Brill, uitpakte. Eerst werden de boeken in hun eigen drukkerij geproduceerd. Voor de distributie van de boeken mochten zij een korting van 40% op de winkelprijs berekenen. Ik heb voor de catalogus van de Hebreeuwse handschriften in de Leidse UB van Moritz Steinschneider, die Brill in 1858 uitbracht, eens uitgerekend hoe zo'n contract zou kunnen werken.

Een rekenvoorbeeld

In 1857 factureerde Brill de universiteit voor in totaal f 764,20 voor de productie van Steinschneiders catalogus, een octavo van 452 bladzijden, in een oplage van 190 exx. En 10 luxe exemplaren. Dat was inclusief porti naar Berlijn (f 69,70) en lithografisch werk voor de illustraties (fa. Hooiberg, f 118,60). Brill's marge was 40% op de winkelprijs. Voor een voor beide partijen kostenneutrale exploitatie van het project komen we op de volgende berekening van de winkelprijs per exemplaar: $(f 764,20 \times 100/60) : 190 = f 6,70$ per stuk, waarbij ik ervan uitga 1° dat de korting van 40% steeds volledig werd toegepast, 2° dat de tien luxe exemplaren niet verkocht werden, en 3° dat de gehele oplage werd uitverkocht. De feitelijke winkelprijs zal mogelijk nog wat hoger zijn geweest. Het was geen goedkoop boek. Brills aandeel in de verkoop van het boek (de 40%) bedroeg onder die omstandigheden dus in totaal f 509,20, bij een uitverkochte oplage. De Universiteit verdiende dan de productiekosten geheel terug. Brill had de universiteit voor de productie in totaal f 764,20 gefactureerd. Als Brills winst op het zetten en drukken f 100 was geweest (een plausibel bedrag), dan zou zijn winst op het totale project niet ver onder de 100% uitkomen, en dat vrijwel zonder risico. Het was, kortom, een aantrekkelijke propositie, letterlijk een win-win situatie, tussen Luchtmans en Brill enerzijds en de universiteit anderzijds. Maar niet alle titels werden altijd volledig uitverkocht. Nog in het voorjaar van 2006 vond ik drie gave exemplaren van de luxe editie van de *Historia Jemanae sub Hasano Pascha* van Antonie Rutgers uit 1838. Bijna 170 jaar hadden deze drie op zwaar papier gedrukte delen onopengesneden naast elkaar op de plank gestaan, eerst in het magazijn van Luchtmans, daarna bij Brill, en tenslotte bij Smitskamp. Nu staan ze gedrieën bijeen in mijn studeerkamer, één exemplaar om te houden, de andere twee om ooit eens iemand een plezier mee te doen.

'Zoo zoude ik reeds lang voor de eer hebben bedankt'

A.H. Adriani (1848-1930), de Leidse uitgever van G.J.P.J. Bolland

Berry Dongelmans (Docent Boekwetenschap)

In *Stad van boeken. Handschrift en druk in Leiden, 1260-2000* dat verschijnt ter gelegenheid van de tentoonstelling 'Stad van boeken. Zeven eeuwen lezen in Leiden' die van 22 februari tot en met 1 juni 2008 in Stedelijk Museum De Lakenhal te zien is, komen niet alle Leidse uitgevers, drukkers en boekhandelaren uitvoerig aan bod. Iemand als bijvoorbeeld A.H. Adriani wordt slechts kort aangestipt. Toch is deze uitgever die tussen 1874 en 1893 een boekhandel-uitgeverij op Rapenburg 87 in Leiden dreef, interessant genoeg om hem wat meer aandacht te geven. Albertus Henricus Adriani wordt geboren op 21 augustus 1848 in Lutjebroek en komt in 1867 naar Leiden waar hij in het *Album studiorum* bij 20 augustus als student 'theologiae' staat ingeschreven. Na zijn studie treedt hij in dienst van de Dordrechtse uitgeverijfirma Blussé en Van Braam. De toenmalige eigenaar P.K. Braet schrijft, als Adriani zich in 1874 als zelfstandig uitgever vestigt, een warme aanbeveling 'daar hij, na eenige jaren eene academische opleiding te hebben genoten, den tijd dien hij in onze zaken is werkzaam geweest, goed heeft besteed en met lust en ijver zich op den Boekhandel heeft toegelegd, zoodat ik niet aarzel hem der Confrèrie aan te bevelen, te meer daar hij door voldoende kapitaal wordt gesteund om aan zijne verplichtingen te kunnen voldoen.' (*Nieuwsblad voor den Boekhandel* 10 april 1874). Ook de Delftse uitgever J. Waltman is vol lof over hem.

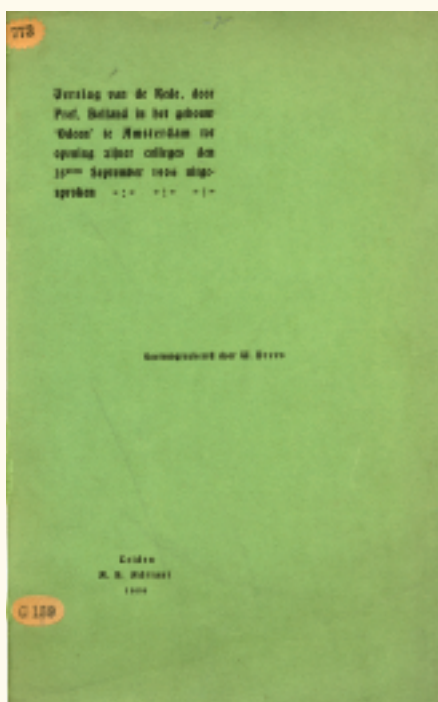
De eerste jaren combineert Adriani zijn uitgeverij-boekhandel nog met een schrijffinktfabriekje. In 1875 trouwt hij

met Gijsberta Maria Das (1853-1938). Op 1 mei 1893 doet hij de boekhandel over aan G.L. van den Berg die de zaak op hetzelfde adres voortzet onder de naam Adriani's Boekhandel. Adriani zelf gaat zich meer toeleggen op de uitgeverij die sindsdien gevestigd is op Vinkweg 17 en later op Haagweg 47. Op 18 december 1910 overlijdt zijn enige zoon Albertus Henricus, 2^e Luitenant der Genie te Utrecht, in het ouderlijk huis in Leiden. Al eerder, op 30 mei 1889, hadden Adriani en zijn vrouw hun zevenjarig dochtertje Cornelia Catharina verloren. Zelf overlijdt Adriani op 13 januari 1930 te Den Haag. Drie dagen later wordt hij begraven op begraafplaats Rijnhof te Oegstgeest.

Bolland over de vloer bij Adriani

In de beginjaren geeft hij diverse proefschriften uit, zoals *Iets over misdrijven bij verkiezingen* (1879) van G.H.B. Bast. Maar hij brengt ook een aantal gelegenheidspublicaties op de markt waaronder de *Feestrede op het derde eeuwfeest van Leidens ontzet, den 3en October 1874 in de Pieterskerk gehouden* van C.P. Tiele en bij het overlijden van koningin Sophie *Een immortellen-krans voor een beminde doode* (1877). Tevens vinden we verscheidene jeugdboeken van de Duitse H. Brandtstädter in het fonds, zoals *Recht door zee* (1898) en *Friedel, de bestedeling* (1898).

Rond 1896 komt hij in contact met G.J.P.J. Bolland. Volgens diens biograaf Otterspeer is Bolland op een dag gewoon bij Adriani binnengestapt, waarna de samenwerking een feit was. Adriani wordt de huisuitgever van niet alleen Bolland, maar ook van zijn collegianten. Vanaf 1896, toen *Het wereldraadsel* verscheen, tot aan Bolland's dood in 1921, het jaar waarin *Teekenen des tijds* uitkwam, heeft Adriani ruim 70 publicaties van deze autodidactische-Hegel-filosofie-professor op de markt gebracht, waaronder diens uitgaven van Hegels *Kleine Logik* (1899), *Vorlesungen*

Geheel links:
Brief van W. Drees
aan A.H. Adriani
8 oktober 1906
[BOL B 1906].

Links:
Verslag van de Rede
met de naam
van W. Drees
[Bolland 14 B 8].

über die Philosophie der Religion (1901) en *Grundlinien der Philosophie des Rechts* (1902).

‘Inderdaad zal ik gaarne zien, dat mijn naam op de titel zal worden vermeld’

Als Bolland in 1906 in Amsterdam een aantal colleges over de schoonheid en de kunst geeft, maakt Willem – later vadersje – Drees, die in die tijd werkzaam was bij het Amsterdamse stenografenbureau Groote, een stenografisch verslag van de rede van 25 september dat als basis dient voor de gedrukte uitgave. ‘Inderdaad zal ik gaarne zien, dat mijn naam op de titel zal worden vermeld’, schrijft Drees op 8 oktober aan Adriani: ‘Van uwe opmerking, dat door Prof. Bolland van de overige colleges geen stenografisch verslag wordt gewenst, heb ik goede nota genomen. Ik neem echter de vryheid U te verzoeken, om, wanneer deze colleges in aangevulden, verbeterden vorm elders mochten worden gehouden en het plan mocht bestaan ze by U uit te geven, alsdan voor het stenografeeren daarvan in aanmerking te mogen komen.’ (BOL B 1906).

Enkele in de universiteitsbibliotheek bewaard gebleven brieven van Adriani aan Bolland geven een aardig beeld van het reilen en zeilen van deze Leidse uitgeverij eind negentiende, begin twintigste eeuw en van de verhouding tussen Bolland en Adriani. Deze is altijd formeel-vriendelijk geweest. Regelmatig stelt Adriani Bolland op de hoogte van het aantal verkochte titels. Van een ‘Amice’-aanhef of een ‘totus tuus’-afsluiting is echter geen sprake, al beschouwt Adriani hem op den duur wel als een vriend. In een brief uit 1916 – een twintigjarige relatie betekende toch wel iets – is hij duidelijk teleurgesteld over Bolland's toon: ‘Wat ben ik daar pijnlijk verrast door Uw schrijven; hoe welwillend schijnbaar heeft mij daarin Uw gemis aan vertrouwen [getroffen], zoo lange jaren van U genoten en door mij op prijs gesteld’.

Wel of geen windeieren?

Hoewel Bolland's boeken zich niet vanzelf verkochten en deze voortdurend het land in moest om er via lezingen propaganda voor te maken, meent Adriani toch te mogen opmerken dat ‘– als ik dit even mag herinneren – ’n kleine tienduizend gulden daarvoor ook U in den zak zijn gevloeid’. Adriani maakt Bolland duidelijk dat zijn onkosten ‘zich niet bepalen tot papier en druk, brocheeren en binden, maar dat ik de huur heb te dragen voor kantoor en zolder, de kosten voor administraties, emballage, vrachten, voor aansluiting aan het Bestelhuis (dat de kosten van in- en uitvoer en het verwerken der kilo's nauwkeurig aan mij berekent), voor het innen der gelden enz. enz. Dat U zooveel moeite U geeft om Uw uitgaven voor mij mogelijk te maken, waardeer ik ten zeerste, gelijk ik daarvoor steeds mijn innige dankbaarheid U betuig; ware dit echter niet het geval, zoo zoude ik reeds lang voor de eer hebben bedankt.’ (BOL B 1916/1).

Het geruchtmakende antisemitische *Teekenen des tijd* – de laatste tijdens het leven van Bolland verschenen publica-

De smaak van mensen-vleesch

Siegfried Huigen (Universiteit van Stellenbosch, Zuid-Afrika), Scaliger fellow december 2007 voor een preliminair onderzoek naar Oud en Nieuw Oost-Indiën van François Valentyn

In 1724-1726 publiceerde de Dordtse predikant François Valentyn (1666-1727) *Oud en Nieuw Oost-Indiën*, een werk van 5000 foliobladzijden met meer dan 1000 afbeeldingen en kaarten. Het was tot aan de negentiende eeuw het omvangrijkste werk dat in Europa over Azië is gepubliceerd. Ondanks de belangrijke plaats die het in de Nederlandse en Europese beeldvorming van Azië inneemt, is het tot nu toe weinig bestudeerd. Binnen het bestek van dit artikel kan alleen een beperkte indruk van deze omvangrijke tekst gegeven worden. Ik wil de lezer daarom kennis laten maken met Valentyn's korte beschrijving van het eiland Nusa Laut (‘Noessa Laoet’) in de Molukken.

Het eiland Nusa Laut

De beschrijving van dit eilandje met een oppervlak van 12 km² (ongeveer een derde van Vlieland) en een kustlijn van 24 km is in veel opzichten typerend voor Valentyn's werkwijze. Ze is een combinatie van uit allerlei bronnen verzamelde feitelijke informatie, gecombineerd met eigen observaties en belevenissen. De beschrijving van ongeveer drie foliobladzijden is aangevuld met afbeeldingen: een kaart van het eiland en een kustprofiel waarop ook het door de Nederlanders op het eiland gebouwde fortje Beverwyk is getekend. De gebruiker van het boek werd zo geholpen om

Portret van G.J.P.J. Bolland

[Collectie Academisch Historisch Museum 93058, 64p.].

tie – met drie drukken binnen één jaar zal Adriani geen windeieren hebben gelegd. Het is dankzij dit werk en de andere publicaties van Bolland dat Adriani als uitgever nog interessant is. Zonder G.J.P.J. zou hij een vergeten figuur uit het Leidse boekbedrijf zijn gebleven.

'De vesting Beverwyk op het Eiland Noessa-Laoet, met de Dorpen Sila en Leynitoe' [detail] uit: F. Valentyn, *Oud en nieuw Oost-Indiën dl.2: Beschryving van Amboina [...]*. Dordrecht/Amsterdam 1724 [UBL 1202 A3].

het onderwerp vanuit verschillende perspectieven te visualiseren en kon aan de hand van de kaart Valentyns beschrijving van het eiland beter volgen.

Valentyn begint zijn streekbeschrijving in het westen, bij het links op de kaart aangeduide dorpje Titaway, en volgt tegen de wijzers van de klok in de kustlijn. Dat zich op het eiland ook een meer dan 2000 meter hoge berg bevindt, krijgt de lezer niet te horen. Systematisch worden kustlijn en dorpjes met hun aantallen inwoners beschreven. Titaway, Kaap Roessesinna, Kaap Roehhoe, 'de Rivier van 't warm water', dat zo warm is dat Valentyn er een eitje in kon koken, om tenslotte weer terug te keren bij het begin, in Titaway, waar hij een persoonlijke anekdote vertelt over een thema dat vroegmoderne lezers erg interesseerde: mensenvlees.

Latoe Lori eet 'Menschen-vleesch'

In 1687, kort na zijn aankomst op de Molukken in 1686, had Valentyn het voorrecht een gesprek te voeren met Latoe Lori, de 'koning van Titaway, een man van 60 jaaren'. Toen Valentyn met hem kennismaakte was Latoe Lori 'een zeer gematigt, vriendelyk, en zedig man, maar ook zo Godvrugtig van gedrag, dat hy te dier tyd inlantsche Ouderling was'. Deze vriendelijke man had echter een duister verleden. Hij vertelde Valentyn 'dat hy in zyn jeugt vele van zyn vyanden niet alleen gedood, maar ook menigen kop van hen op koolen gebraden, en meenig lekker beetje menschen-vleesch gegeten had.'

Voor de wetenschappelijk ingestelde Valentyn was dit een gelegenheid om zeldzame ervaringskennis te verzamelen, waarvan hij kon hopen dat ze ook betrouwbaar was. Zijn zegsman was immers ouderling, wat de geloofwaardigheid van zijn uitspraken voor Valentyn en de lezer kon garanderen. Valentyn vervolgt: 'Op dit verhaal, nam ik de vryheid van hem te vragen, of 't menschen-vleesch, lekkerder, dan ander vleesch, was. Hy zyde, dat men geen vleesch van eenig beest daar by vergelyken kon'. Hierop vroeg Valentyn 'wat deel aan een mensch, hy voor hem het lekkerste gevonden had? Hy zeide, dat 'er niets zo lekker was, dan de wangen, en de handen, en dat daar niet anders by haalen kon'.

De smaak van mensenvlees bleek zelfs verslavend te kunnen zijn. Jaren later, in 1708, ontmoette Valentyn een tweede liefhebber, eveneens afkomstig van Nusa Laut. Voor Valentyn was het een bewijs dat 'de oude aard van 't menschen-eeten' soms op latere leeftijd 'quam opborrelen'. De liefhebber was een bejaard heer van 'goed gedrag' met de Nederlandse naam Jan Willemsz en van beroep bode van de Landraad, die zich vergrepen had aan het lijk van een geëxecuteerde 'vette' slaaf. In het donker had hij een arm van het lijk afgehakt en zich eraan te goed gedaan. Hij werd uiteindelijk voor zijn misslag bestraft met een forse boete, 'bly zynde dat hy 'er zoo zagt afquam, hoewel die maaltijd hem dier quam te staan, en hy noit vleesch, dat hem zoo veel koste, gegeten had'.

Opmerkelijk aan de beschrijving is dat Valentyn de morele aspecten van het eten van mensenvlees grotendeels buiten beschouwing laat. Hij lijkt uitsluitend een antwoord te willen geven op de vraag wat er de culinaire kwaliteiten van zijn. Die zijn kennelijk zo groot dat voorbeeldige oude heren soms aan de verleiding geen weerstand kunnen bieden. Een opmerkelijk feit voor de nieuwsgierige lezer.

De 'Caart van het Eyland Noessa-Laoet' uit: F. Valentyn, *Oud en nieuw Oost-Indiën dl.2: Beschryving van Amboina [...]*. Dordrecht/Amsterdam 1724 [UBL 1202 A3].

Getijden in Leiden – de lotgevallen van handschrift Leiden, UB: BPL 3055

Sanne de Vries (AIO Pallas; onderzoek De gebeden bij de Gregoriusmis in de Lage Landen (1450-1550). Productie, verspreiding en gebruik in handschrift en druk)

Het handschrift BPL 3055 is een Middelnederlands geïllustreerd getijdenboek. Getijden zijn een serie min of meer vaststaande gebeden die de religieuze leek op gezette tijden diende te bidden. Getijdenboeken waren dé bestsellers van de late Middeleeuwen.

Dit getijdenboek is op perkament geschreven en het bevat alle onderdelen die men over het algemeen in een getijdenboek aantreft, zoals de kalender, de Mariagetijden, de Kruisgetijden, de Heilige Geestgetijden, de Getijden van de eeuwige wijsheid en de zeven boetpsalmen met litanie. Daarna volgen er nog twee communiegebeden, het vigilie voor de overledenen, en nog acht gebeden van diverse aard.

De getijden, de boetpsalmen en het vigilie waren voor de Middeleeuwse gelovige belangrijke en dus veelgevraagde teksten. In dit handschrift komt dat tot uiting doordat ze allemaal een ingevoegde bladminiatur hebben en beginnen op een eerste blad van een katern. De gebeden daarentegen zijn, op één na, zonder versiering gebleven.

Op f.129r staat het begin van een – in de Middeleeuwen breed overgeleverde – gebedenreeks. Deze gebedenreeks is even hoog ingeschaald als de getijden, het vigilie en de boetpsalmen; hij begint op het eerste blad van een nieuw katern en heeft een ingevoegde bladminiatur (f.128v), de zogenaamde Gregoriusmis.

De populaire Gregoriusmis

Vanaf circa 1400 verschenen overal in (West-) Europa – en later ook in Latijns Amerika – Gregoriusmissen, afbeeldingen van het wonder waarbij Christus zich tijdens de mis openbaarde aan paus Gregorius de Grote (ca. 540-12 maart 604). Sinds 1450 raakte de overlevering van de Gregoriusmis verknoopt met de gebedenreeks, waarvan de afzonderlijke gebeden de evangeliën en middeleeuwse legenden over de passie volgen – van Christus aan het kruis tot aan Christus als oordelende rechter.

De grote overlevering van de gebedenreeks kenmerkt zich door een complexe diversiteit. De volgorde en het aantal gebeden kan variëren per

gebedenreeks, waarbij er in BPL 3055 negen van de maximaal tien gebeden staan. De verklaring voor de variatie moet gezocht worden in het feit dat vanaf 1450 tot 1513 opeenvolgende pausen nieuwe aflaten en gebeden toekenden aan de gebedenreeks. In het in de UB ondergebrachte expertisecentrum *Bibliotheca Neerlandica Manuscripta* zijn op dit moment 192 tekstgetuigen van deze gebedenreeks – de gebeden tot de lijdenswerktuigen op naam van Gregorius – opgenomen. Zie: www.bnm.leidenuniv.nl

Omlijst met anjelijs, viooltjes, vergeet-mij-nietjes, vlindertjes en een enkel aardbeetje

De miniaturen uit BPL 3055 doen denken aan de zogenaamde Meesters van de Zwarte Ogen uit Haarlem en omgeving. De Gregoriusmis op f.128v is omlijst met anjelijs, rozen, viooltjes, vergeet-mij-nietjes, vlindertjes, irissen

Middelnederlandse getijden, in de vertaling van Geert Grote.
en rechts het begin van een gebedenreeks

en een enkel aardbeetje, een korenbloem en een klein wit bloempje op een eenkleurige achtergrond. Ook de andere miniaturen uit het handschrift hebben dergelijke bloemranden.

In tegenstelling tot de miniaturen wijst deze randversiering op de zogenaamde meesters van de Suffragieën. Er zijn aanwijzingen dat het atelier van de Suffragieënmeesters gevestigd was te Leiden. Zo toont hun werk sterke overeenkomsten met dat van de Leidse meesters van Hugo Jansz van Woerden, en is eveneens vaak overgeleverd in combinatie met verluchting van deze meesters. Daarnaast erfden de tertiariissen van het Leidse klooster Onze vrouwe in Bethlehem aan de Jan Vossensteeg in 1496 een door de Suffragieën verlucht handschrift van de Leidse priester Jacob Willemsz Vos. Ook dit handschrift lijkt een Leidse achtergrond te hebben, daarover later meer.

'Handschriftenfabriek' Lopsen

De Suffragieënmeesters zijn misschien gevestigd geweest in het Regulierenklooster Lopsen, gelegen achter de huidige Steenstraat. Volgens archiefstukken hield men zich hier op vrij grote schaal bezig met handschriftenproductie. Het stadsbestuur liet hier regelmatig boeken afschrijven en verluchten. Het klooster bood daarbij plaats aan een tweetal leerling-schilders, die zich vermoedelijk ook met boekverluchting hebben bezig gehouden.

Werk van de Suffragieënmeesters komt relatief vaak voor in series in handschriften van oudere datum en van een andere herkomst. Miniaturen van de Suffragieënmeesters komen relatief vaak voor als series in handschriften van oudere datum en van een andere herkomst. Dit is niet het geval met BPL 3055. Alhoewel het handschrift niet erg nauwkeurig valt te dateren, is het vermoedelijk rond 1520 gemaakt. De kalender, met

de Hollandse heilige Jeroen in rood geschreven, en de Hollandse taalvormen in het handschrift wijzen op een Hollands productie- en gebruiksmilieu. De gebruikssporen wijzen bovendien op een achtergrond in de Leidse regio.

Zo staat er op f.1r in een zeventiende-eeuwse hand een bezittersaantekening van de vermoedelijk Rijnsburgse begijn Tecla du Bois. In dezelfde hand volgt op f.7r een aantekening over de abdis van Rijnsburg, Geertruidis Adriana Botlant, overleden in 1535.

Dat het handschrift nu in Leiden wordt bewaard, wil niet zeggen dat het de regio nooit heeft verlaten. Bij het handschrift wordt een doosje bewaard, samen met een strookje papier met enkele paleografische aantekeningen en een enveloppe. In de enveloppe zitten twee ex librisen. Het oudste ex libris is van Francis Wayland Miner, met motto *Spero ut fidelis*. Francis Wayland Miner (1831-1902) was politicus in de kleinste staat van de Verenigde Staten, Rhode Island. Het andere ex libris is van de overtuigd katholieke zakenman Nicholas Frederic Brady (1878-1930), en is gedateerd 1929. Eenzelfde ex libris, maar nu iets groter, zit geplakt op de binnenkant van het doosje.

Vervolgens duikt het handschrift in 1981 op bij veilinghuis Sotheby's in Londen, om weer de oceaan over te steken naar antiquariaat Lathrop C. Harper in New York. In 1983 wordt het handschrift door veilinghuis en antiquariaat A.L. van Gendt en maakt het zijn voorlopig laatste grote oversteek. Nog hetzelfde jaar schaft de Universiteitsbibliotheek Leiden het handschrift aan. Vermoedelijk heeft deze laatste aankoop het handschrift weer 'thuisgebracht'.

Opening met aan de linkerkant een Gregoriusmis (f. 128v) (f. 129r) [UBL BPL 3055, ff.128v-129r].

De oudste Leidse nullen

Wim Gerritsen (oud- Scaliger hoogleraar) en
Arnoud Vrolijk (Conservator Oosterse Collecties)

Ieder van ons heeft op de basisschool leren begrijpen waarom 53 een ander getal is dan 35, waarom je bij het rekenen, anders dan bij het schrijven, van rechts naar links te werk gaat, en hoe je daarbij gebruik maakt van de nul. Anders gezegd: tussen zijn vierde en zijn twaalfde levensjaar maakt een kind in de westerse wereld in de praktijk kennis met het positionele stelsel (waarin de waarde van een cijfer wordt bepaald door zijn plaats in het getal) en leert het rekenen met de zogenaamde Hindoe-Arabische cijfers, waaronder de nul. Tot omstreeks het jaar 1200 hadden men zich in het Westen uitsluitend van Romeinse cijfers bediend, een vrij simpel systeem dat geen equivalent van de nul kende. Met dit systeem lieten getallen zich zonder

geduid met zijn familienaam Fibonacci. Leonardo stamde uit een geslacht van kooplieden die onder andere handeldreven met havensteden aan de westkust van Afrika, het huidige Marokko. In zijn jeugd had hij in Bejaia, een Pisaanse handelspost aan de Berberkust, kennis gemaakt met de Arabische rekenmethoden. In 1202 verscheen het boek over het rekenen met Arabische cijfers dat hem beroemd zou maken. De titel, *Liber abaci*, is enigszins misleidend: het gaat immers juist om het rekenen zonder gebruik te maken van de abacus. Het boek begint met de stelling dat alle getallen geschreven kunnen worden met 'de negen Indische tekens 9 8 7 6 5 4 3 2 1' en met 'het teken 0 dat de Arabieren *zephir* noemen' (van het Arabische *sifr*, 'leegte'). Met groot didactisch talent en voorbeeldige precisie voert Fibonacci zijn lezers stap voor stap mee van de eenvoudigste rekenkundige bewerkingen tot de beginselen van algebra en meetkunde en de toepassing

daarvan in allerlei commerciële situaties. Via een Europees netwerk van Italiaanse kooplieden hebben de nieuwe cijfers en de nieuwe rekenkunst zich over Europa verbreid. Zo luidt een wijd-verbreide opinie.

Maar is Fibonacci wel de eerste geweest die de Hindoe-Arabische cijfers, inclusief de nul, in Europa heeft geïntroduceerd? De Leidse universiteitsbibliotheek bezit een handschrift dat ons kan behoeden voor een al te stellig bevestigend antwoord op deze vraag. Handschrift BPL 191E bestaat uit twee, oorspronkelijk zelfstandige gedeelten. Beide zijn geschreven in de tweede helft van de twaalfde eeuw. Het tweede gedeelte bevat een aantal astronomische en astrologische tractaten, waaronder een verhandeling over de kalender, met tijdrekenkundige tabellen voor de jaren 1171-1202. De auteur van deze 'verbeterde kalender' (*Computus emendatus*), zoals de tekst in de proloog wordt aangeduid, is een zekere

Magister Reinherus (12de eeuw AD), *Computus emendatus*. f. 129 recto:
inhoudsopgave met het getal nul. [UBL BP 191E].

veel moeite bij elkaar optellen of van elkaar aftrekken, maar aan vermenigvuldigingen of delingen van grotere getallen moest een *abacus* of telraam, een verre voorloper van onze zakjapanner, te pas komen. De invoering van de Hindoe-Arabische cijfers en van de rekenmethode die erop gebaseerd is betekende een revolutie in de wijze waarop mensen in allerlei sectoren van de cultuur zijn omgegaan met getallen.

Fibonacci en de nieuwe rekenmethode

Met de verbreiding van de nieuwe cijfers en de nieuwe rekenmethode in het middeleeuwse Europa wordt gewoonlijk de naam van Leonardo Pisano verbonden, een geleerde uit Pisa die in de wiskundige literatuur meestal wordt aan-

Magister Reinherus, deken van het kapittel van de kathedraal van Paderborn, die tussen 1174 en 1179 de aan deze kathedraal verbonden school heeft geleid. Uit de tekst en de tabellen blijkt onomstotelijk dat hij deze *computus* in 1171 heeft opgesteld. Bij zijn editie met vertaling van Reinherus' werk (in een KNAW-verhandeling van 1951) heeft de bescheiden geleerde W.E. van Wijk in een klein-gedrukte aantekening op een van de opmerkelijkste aspecten van deze tekst gewezen: Reinherus bedient zich, dertig jaar vóór Fibonacci, van Arabische cijfers, inclusief de nul! In zijn proloog deelt Reinherus mee dat hij aan deze cijfers de voorkeur heeft gegeven 'wegens het gemak ervan bij het schrijven en het rekenen'.

Hiernaast is een gedeelte van de inhoudsopgave van

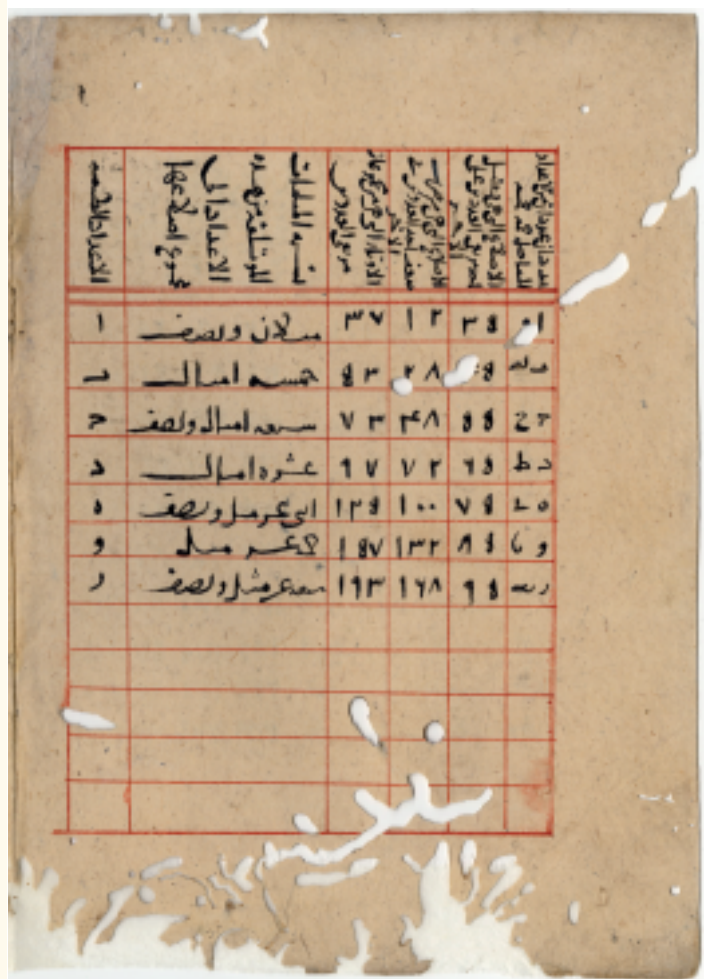
Reinherus' verhandeling gereproduceerd. De opeenvolgende hoofdstukken zijn in de marge genummerd met cijfers waarvan sommige een wat van de onze afwijkende vorm hebben, maar die probleemloos als Arabische cijfers herkenbaar zijn. Ook de nul is onmiskenbaar aanwezig. Kijk goed en vergewis u: dit zijn de oudste Leidse nullen, althans de oudste nullen in een westers handschrift in Leids bezit.

Één-nul voor de Arabieren!

De restrictie in de vorige zin is niet zonder reden toegevoegd. Aangezien de Europeanen het gebruik van de nul hebben overgenomen uit de Arabisch-islamitische wereld is het goed voorstelbaar dat Arabische of Perzische handschriften in Leiden oudere nullen bevatten. Het zoeken daarnaar lijkt op het eerste gezicht niet vreselijk moeilijk: het aantal zeer oude handschriften is beperkt en het aantal wiskundige handschriften daaronder nog beperkter. Wie deze handschriften bekijkt merkt echter dat getallen voluitgeschreven worden, niet met cijfersymbolen. Alleen in tabellen vindt men de Hindoe-Arabische cijfers. Ook bezit de Leidse UB geen handschrift van de 9de-eeuwse wiskundige Muhammad ibn Mūsā al-Khwārizmī, de eerste in de Arabisch-islamitische wereld die in vergelijkingen de nul gebruikte en wiens naam voortleeft in het woord algoritme. Het beste waar Leiden mee kan komen is de codex Or. 168. Het is een verzamelhandschrift van zeventien teksten over geometrie van verschillende auteurs. De codex is door één onbekende kopiist afgeschreven. De veertiende tekst, op f. 116-134a, bevat een traktaat over driehoeken. De getallen in deze tekst worden voluitgeschreven, maar een tabel op f. 127b bevat de Hindoe-Arabische cijfers, met iets rechts van het midden het getal 100. In het Arabisch of Perzisch wordt de nul gewoonlijk niet als een rondje geschreven, maar als een punt: '۰'. De auteur van het traktaat in kwestie, Abū al-Ġūd Muhammad Ibn al-Layth, leefde rond het jaar 1000 AD. Het handschrift is niet gedeeld, maar op basis van het schrift denkt men dat het uit de elfde eeuw stamt. Daarmee zijn zowel de tekst als het handschrift een stuk ouder dan Magister Reinherus en zijn *Computus*: één-nul voor de Arabieren!

Het handschrift heeft een interessante eigenaarsgeschiedenis. Het was in de zestiende eeuw in het bezit van Taqī al-Dīn Ibn Ma'rūf, sterrenkundige aan het hof van Süleyman de Grote en oprichter van het observatorium van Istanbul, de Rasathane. Enkele decennia na zijn dood geraakte het handschrift in het bezit van de Leidse oriëntalist én wiskundige Jacobus Golius, die tussen 1625 en 1629 in het Midden-Oosten verbleef en ook tijdelijk secretaris was van de Nederlandse gezant aan het hof van de Sultan. Golius kocht het handschrift met geld van de Leidse universiteit en na diens terugkeer werd het opgenomen in de collecties van de Universiteitsbibliotheek.

In 2006 toonde de Nederlandse wiskundige Jan Hogendijk het handschrift aan een journalist van Al Jazeera, waarbij hij zich beklaagde over de belabberde staat van

Ibn al-Layth (ca. 1000 AD), traktaat over driehoeken.

f. 127b: tabel met het getal nul. [UBL Cod. Or. 168:14].

het handschrift. In de voice-over veranderde dit in een dringend appel aan de Arabische wereld om het Arabische erfgoed in Nederland van de ondergang te redden. Deze oproep gaf aanleiding tot bezorgde reacties en minstens één aanbod om de hele Leidse oosterse collectie op te kopen. Inmiddels is het handschrift hier in Leiden gerestaureerd en digitaal beschikbaar gemaakt (zoek op 'Or. 168' via <http://disc.leidenuniv.nl>).

Colofon

Omslag is een uitgave van de Universiteitsbibliotheek Leiden en het Scaliger Instituut.

De redactie bestaat uit Berry Dongelmans, Kasper van Ommen, Jef Schaeps, Arnoud Vrolijk en Geert Warnar. De eindredactie is in handen van Kasper van Ommen.

Redactieadres Omslag (secretariaat),
Postbus 9501, 2300 RA Leiden

Vormgeving TopicA, Antoinette Hanekuyk, Leiden
Druk Karstens, Leiden

ISSN 1572-0160

URL www.bibliotheek.leidenuniv.nl/locatieub/alumni.jsp

e-mail omslag@library.leidenuniv.nl

Johannes Drusius en Leiden

Theodor Dunkelgrün (Scaliger fellow
november 2007-januari 2008)

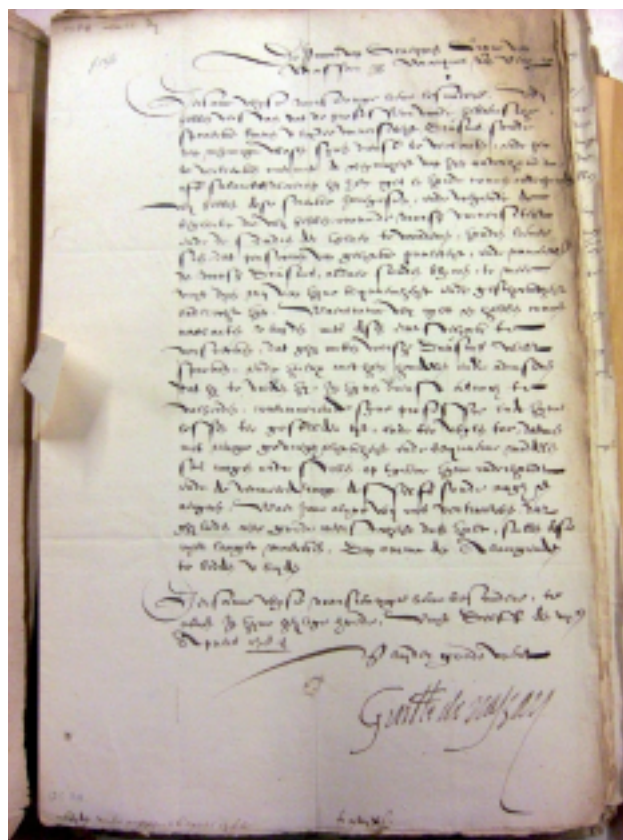
Kunt u zich voorstellen dat de minister-president of de koningin persoonlijk in zou grijpen wanneer een vooraanstaand wetenschapper van de Leidse universiteit wegens vergaande bezuinigingen alhier en betere arbeidsomstandigheden elders naar het buitenland zou willen vertrekken?

Op 7 April 1584, slechts enkele maanden voordat hij werd vermoord, schreef Willem van Oranje vanuit Delft een urgente brief naar het Leidse stads- en universiteitsbestuur. Het was hem ter ore gekomen dat 'de professor van de hebreesche spraecke', Johannes Drusius, van plan was om zijn ontslag in te dienen. Hij zou elders een aanstelling zoeken, vanwege 'de cleynicheyt van zijn onderhout oft salaries.' De prins drong er bij de curatoren stellig op aan om toch echt alle moeite te doen om Drusius tegemoet te komen en hem voor de Leidse Academie te behouden, 'temeer wytdien wij van zijne bequaemheyt en geschicktheyt onderricht zijn' (de brief bevindt zich in UBL Archief Curatoren 39, een contemporaine kopie in UBL Archief Curatoren 18).

Op de vlucht voor de Spanjaarden

Johannes Drusius uit Oudenaarde (1550-1616) was een van de vele illustere geleerden uit de zuidelijke Nederlanden die zich, direct of met een omweg, op de vlucht voor Spaanse legers in Leiden vestigde. Na zijn studententijd in Gent, Leuven en Doornik was hij, uit angst dat heel de Nederlanden in Spaanse handen zouden vallen, zijn vader naar Engeland gevolgd. Daar studeerde hij Hebreeuws en Aramees bij een andere protestantse vluchteling, Antoine Chevalier, en doceerde enkele jaren in Oxford oosterse talen, onder andere aan de jonge Thomas Bodley. In 1577 was hij, mede op aandringen van Filips van Marnix van St. Aldegonde, was hij naar Leiden gekomen, de inspanningen van de Prins ten spijt, tot 1585 zou blijven.

Waarom de Prins van Oranje zoveel gaf om deze Vlaamse vluchteling en om de kennis van het Hebreeuws heeft veel te maken met de verhouding tussen zijn ideeën over religieuze vrede en het bijbelhumanisme van de Renaissance. Een betere kennis van de bijbel in de grondtalen zou theologische onenigheden kunnen verhelderen, en eraan bijdragen de gewelddadige politieke gevolgen van

Brief Willem van Oranje aan de magistraat van Leiden, 7 April 1584, met het verzoek Drusius niet te laten gaan [Leids Universiteitsarchief, Archief Curatoren 39].

die verschillen – de bloedbaden tussen katholieken en protestanten – te voorkomen. De bestudering van het Hebreeuws, waar de prins reeds bij de oprichting van de universiteit op aandrong, moest een hoeksteen vormen van het bolwerk van de vrijheid.

Een groot geschenk

Het onbetwiste typografische hoogtepunt van het bijbelhumanisme in de zestiende eeuw was de Antwerpse Polyglot-bijbel (1568-1572) gedrukt door Christoffel Plantijn. Deze acht kloke delen met bijbelteksten in het Hebreeuws, Grieks, Aramees, Syrisch en Latijn en een uitvoerige *apparatus sacer*, waren weliswaar officieel gedrukt voor de strenge Filips II, maar zij ademden nog de Erasmiaanse geest van Renaissance-filologie waarmee de contrareformatie reeds begon af te rekenen. Nog voordat Plantijn zelf drie drukpersen en Hebreeuwse drukletters vanuit Antwerpen naar Leiden brachten, was het die Plantijnbijbel – het boek én het ideaal – die de prins van Oranje de Leidse Universiteitsbibliotheek als haar eerste bezit cadeau deed. [het Leidse exemplaar is UBL 1366 A 1-8, het eerste deel van dit exemplaar staat vanaf 22 februari in de tentoonstelling *Stad van boeken. Zeven eeuwen lezen in Leiden*]

Toen men die bijbelteksten in verschillende uitgaven en talen naast elkaar legde, als op een bladzijde van de Plantijnbijbel, ontdekte men soms kleine, soms grote verschillen. Deze *variae lectiones* waren alleen te begrijpen vanuit

Twee recente studies over Drusius: Peter Korteweg, *De nieuwtestamentische commentaren van Johannes Drusius (1550-1616)* (Melissant, 2006); en Johannes Tromp, 'The Treatise on the Patriarch Henoah by Johannes Drusius (1550-1616)', in Martin F.J. Baastien en Reinier Munk, red., *Studies in Hebrew Language and Jewish Culture Presented to Albert van der Heide on the Occasion of his Sixty-Fifth Birthday* (Springer: 2007) p. 103-150.

Gegraveerd portret van
Johannes Drusius [BN 470].

hun historisch-culturele context en taaleigen, en de ontstaansgeschiedenis van ieder afzonderlijk handschrift. Maar de toepassing van kritisch-filologische studie op het geopenbaarde woord had radicale consequenties. Soms, moesten Drusius en enkele van zijn tijdgenoten toegeven, stond de grammaticale duiding van een Hebreeuwse, Aramese of Griekse bijbelplaats haaks op de theologische rol die datzelfde vers al eeuwen speelde in de westerse exegese. De menselijke feilbaarheid van een middeleeuwse kopiïst is bij een goddelijk geïnspireerde tekst niet alleen een filologisch maar onmiddellijk ook een theologisch dilemma. In de voetsporen van Erasmus zocht Drusius daarom de filologie van de theologie te scheiden, niet om de heiligheid van de bijbel te loochenen, maar juist om dieper door te dringen tot de bron. Tot aan zijn dood zag Drusius zich genoodzaakt zich tegen de herhaalde aanklacht van ketterij te verweren met wat wel zijn lijfspreuk mag heten: *In Grammatica nulla haeresis*.

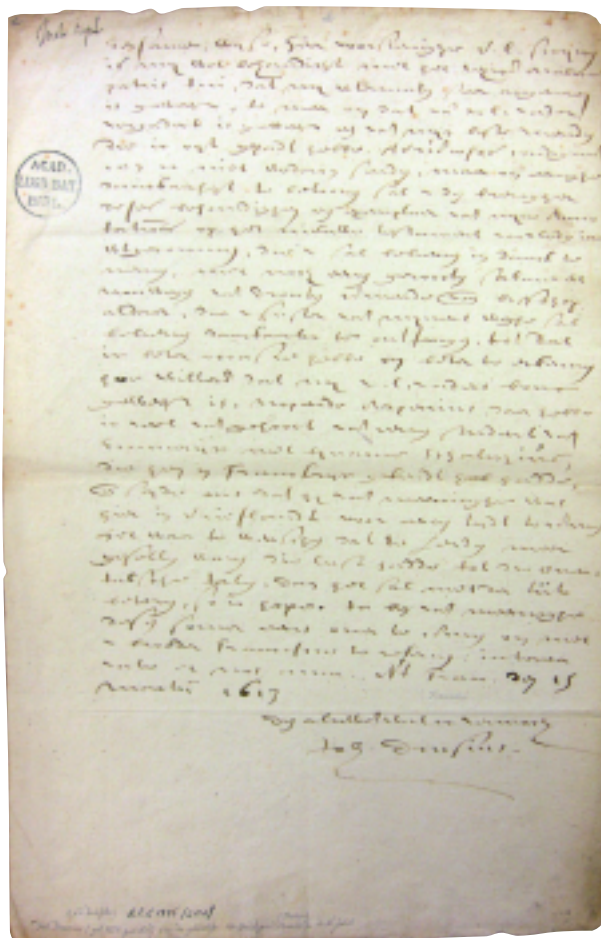
Van Leiden naar Franeker

De prins heeft niet kunnen verhinderen dat Drusius naar de pas opgerichte academie in Franeker verhuisde. Daar trok hij als hoogleraar Hebreeuws studenten uit heel protestants Europa aan, en correspondeerde hij met de grootste geleerden van zijn tijd (ook met rabbijnen – in het Hebreeuws!). Tot zijn studenten behoorden zijn hoogbe-

gaafde, maar jongestorven zoon Johannes, Petrus Cunaeus, Sixtinus Amama en de vertalers van het Oude Testament in de Statenvertaling.

Drusius bleef echter met Leiden verbonden. Hij stuurde zijn beste studenten erheen voor 'graduate studies', correspondeerde met belangrijke Leidse geleerden zoals Josephus Justus Scaliger, en kwam er graag op bezoek. Ook stuurde hij zijn Leidse vrienden exemplaren van zijn vele boeken, soms met een persoonlijke opdracht op het titelblad.

En in zekere zin is hij nooit uit Leiden betrokken – zijn portret siert Meursius' *Athenae Batavae* (1625), de Leidse universiteitsbibliotheek bezit zeldzame exemplaren van zijn talrijke boeken, en bovendien 27 brieven (waarvan twaalf onuitgegeven). Drusius' autografen zijn echter geschreven in zijn beruchte, verschrikkelijke handschrift, waar Scaliger zich reeds over beklagde, en dat zich pas, zoals alles dat de moeite waard is, na moeizaam werk laat ontsluiten.

Onuitgegeven brief van Johannes Drusius aan Joost Raphelengius (Maart 1613), een van de drie zoons van Franciscus Raphelengius [UBL BPL 1886]. Raphelengius, die de Plantijnse drukkerij in Leiden bestuurdde, drukte de eerste Hebreeuwse tekst in de noorderlijke Nederlanden – Drusius' bewerking van de grammatika van Martinus (1585). Ook zou hij Drusius opvolgen als hoogleraar Hebreeuws. Zijn zoons Frans II, Christoffel en Joost zetten de drukkerij voort tot 1619.

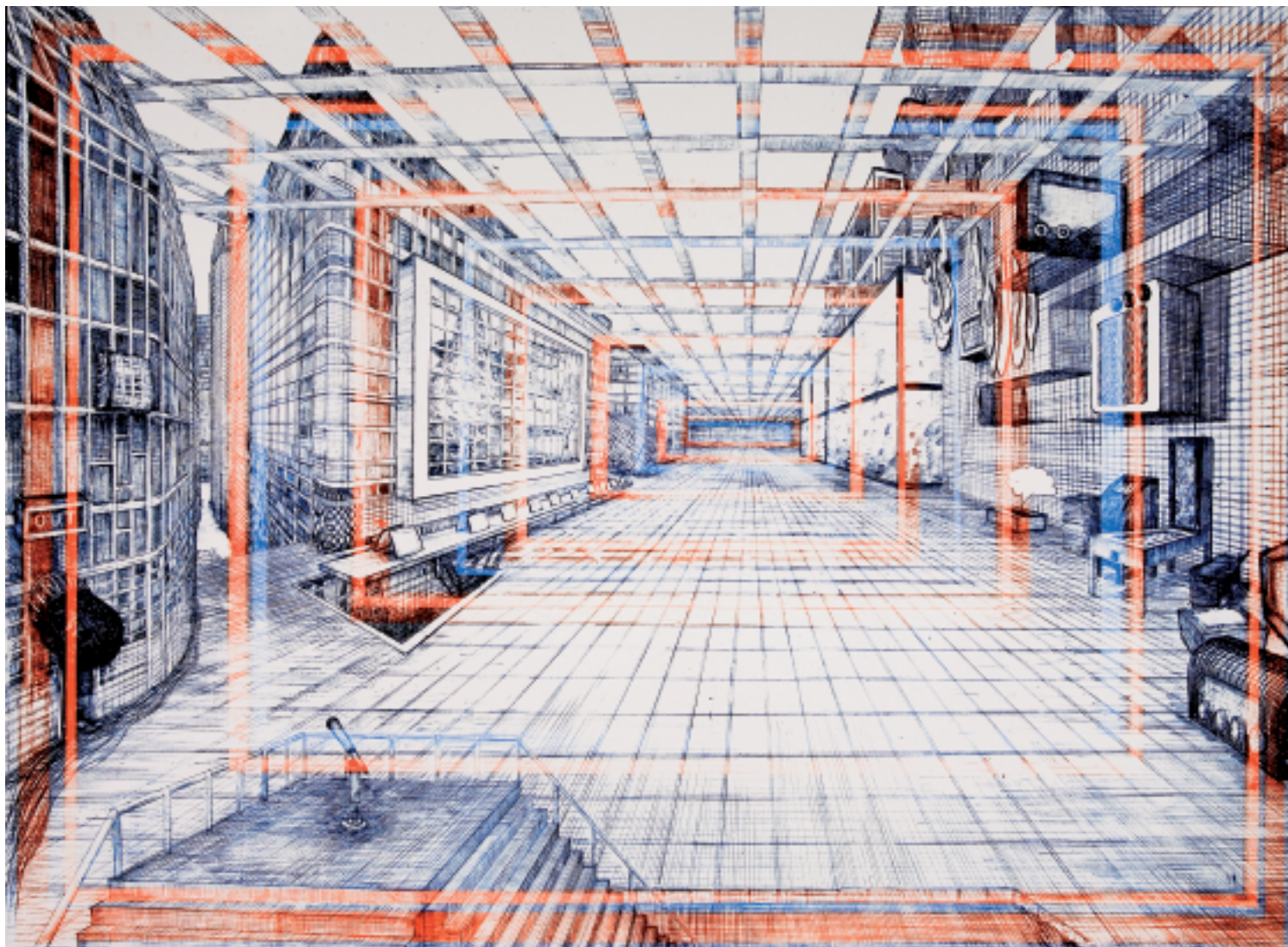
Nieuwe aanwinst: Robbie Cornelissen

Jef Schaepe (Conservator prenten en tekeningen)

De kunstenaar Robbie Cornelissen heeft de laatste 25 jaar een oeuvre geschapen van meest grootformatige tekeningen die ons beelden tonen die uit een ander universum lijken te komen, hetzij uit een verre, onbekende toekomst, hetzij uit de verborgen diepten van een creatieve geest. Woorden als sureëel, fantastisch en imaginair worden bij het werk van Cornelissen gebruikt maar geen hiervan is voldoende adequaat. Tot zijn bekendste werken horen tekeningen van enorme ruimtes, bedrijfsachtig in aanzien, futuristisch wellicht, en doorgaans zonder enige aanwezigheid van levende wezens. Het kan gaan om een circus, een fabriekshal, of, zoals in het recentelijk aangekochte werk, een ruimte die enigszins op een bibliotheek lijkt. Niet dat er boeken zichtbaar zijn. Wel zien we een podium met een microfoon, een rij beeldschermen en een flipperkast. Worden hier mensen gedruild, wordt er wetenschap bedreven of zien

we een wat beangstigend beeld van een amusementspark uit de toekomst? De ruimtes van Cornelissen zijn nooit eendimensionaal en ontsnappen aan een simpele duiding.

De zeefdruk van Cornelissen werd aangeschaft bij Interbellum Grafiek, een handelaar – het woord galerie dekt niet de lading – die zijn waar enkel nog via het internet aanbiedt. Internet wordt steeds meer het medium voor het verkopen van grafiek. Begonnen in 1991 heeft Interbellum Grafiek gemiddeld zo'n zes zeefdrukken geproduceerd. In 2007 zag de honderste zeefdruk het licht, een werk van Gijs Assman. Andere kunstenaars die werk publiceerden via Interbellum Grafiek zijn J.C.J. Vanderheyden, Pieter Laurens Mol, Roy Villevoe, Aernout Mik, Michael Tedja en Toon Verhoef. Hoewel de handel via internet een belangrijk nadeel heeft – de prent kan niet hand op hand geïnspecteerd worden alvorens tot aankoop over te gaan – blijkt dit een belangrijke uitbreiding van de voor grafiek toch niet ruime markt, die weinig kunstenaars zich willen laten ontgaan. Een groeiende clientèle, waaronder dus ook de universiteitsbibliotheek, kan dat beamen.

Robbie Cornelissen, *Zonder titel*, 80 x 108 cm, zeefdruk 2006.

Een Nederlandse pionier van de visuele media

Maartje van den Heuvel (Conservator fotografie)

Het allervroegste begin van de fotografie en de overige visuele media kan worden gelegd bij het werk van een Nederlander: Jemme Reinersz. uit Friesland, destijds zoals gebruikelijk verlatijnt tot Gemma Frisius (Dokkum 1508 – Leuven 1555). Deze geograaf, wiskundige en arts maakte en publiceerde de vroegst bekende afbeelding van een camera obscura. In 1545 werd in Antwerpen zijn boek *De radio astronomico et geometrico liber* gepubliceerd. In dit boek, op pagina 32, is deze afbeelding te zien. Een exemplaar van dit boek van Gemma Frisius bevindt zich in Leiden in de Bibliotheca Thysiana aan het Rapenburg.

De vroegst bekende afbeelding van een camera obscura, door Gemma Frisius in zijn boek *De radio astronomico et geometrico liber* uit 1544. [THYSIA 1520: 2].

Gemma Frisius studeerde in Leuven onder andere wiskunde en astronomie. Daarna legde hij de basis voor de Leuvense 'school' van instrumentenbouwers en cartografen. *De radio astronomico et geometrico liber* is een van de boeken waarin hij zijn bevindingen en instructies vastlegde. Hij was overigens geenszins de uitvinder van de camera obscura. Er is een lange traditie bekend van geschreven beschrijvingen ervan, vaak in de context van de astronomie voor het bestuderen van de zon. Hele vroege voorbeelden zijn de vermeldingen van het optische principe van de camera obscura door Mo Jing in het antieke China van de vijfde eeuw voor Christus en door Aristoteles in de vierde eeuw voor Christus. In de tiende eeuw schreef de Arabische astronoom en wiskundige Alhazen (Ibn al-Haytham) in Basra in het huidige Irak over de relatie tussen de grootte van het gaatje van een camera obscura en de scherpte van de afbeelding die daaruit resulteerde. Ook Gemma Frisius maakte zijn tekening om een observatie van een zonsverduistering te beschrijven: die van 24 januari 1544.

De opzienbarende gewaarwording van de camera obscura heeft mensen door de eeuwen heen gefascineerd. In de Renaissance, toen een waarheidsgetrouwe weergave van de realiteit een artistiek ideaal werd, werd de camera obscura interessant voor kunstenaars. Onder meer Leonardo da

Gábor Ösz, 17/21.01.2004, cibachrome, 127 x 152 cm, courtesy Van Zoetendaal Collections Amsterdam, gemaakt met caravan als camera obscura, belichtingstijd vier nachten (17.30-8.00 uur).

Vinci en Albrecht Dürer gebruikten eind 15de eeuw de camera obscura, en in het 17de-eeuwse Nederland onder andere Johannes Vermeer. In het tweede kwart van de 19de eeuw ontwikkelde zich uit de camera obscura de fotocamera, doordat lichtgevoelig materiaal het beeld kon vasthouden en er mechanismen ontstonden voor het exact bepalen van een sluitertijd. Toch bleef de 'kale' vorm van de camera obscura, de donkere doos of kamer met één gaatje dat het licht doorlaat, populair.

Tijdenlang is de camera obscura een kermisattractie geweest. In het Victoriaanse Engeland werden puur voor amusementsdoeleinden camerae obscurae zo groot als huizen gebouwd. Die uit 1880 van het landgoed van het kasteel van Aberystwyth in Wales (enigszins verplaatst, maar nog altijd te bezoeken) is een bekend voorbeeld. In tijden waarin de cinema nog niet wijdverbreid was, moesten mensen hun ogen hebben uitgekeken. Hedendaagse fotografen en kunstenaars hanteren ook nog altijd de camera obscura. De Hongaarse, in Nederland werkende Gabór Ösz bouwde een caravan om tot camera obscura en maakte nachtelijke opnamen van het Nederlandse kassenlandschap die in vooraanstaande galleries worden verkocht. De zogenaamde 'pinhole' fotografie is razend populair en heeft liefhebbers, ook in clubverband georganiseerd, over de hele wereld.

Buitenlandse foto- en mediahistorici delen Gemma Frisius de pionierspositie toe. De Amerikaanse fotohistorici Helmut en Alison Gernsheim schrijven op deze wijze over hem in hun klassieke boek *The History of Photography* uit 1955. Op de herziene editie van dit boek uit 1969 prijkt zijn tekening van de camera obscura zelfs op de cover. Ook de vaste opstelling van het *National Media Museum* in Bradford in Engeland begint met deze afbeelding. In Nederland is dit baken in de fotografe geschiedenis minder geroemd. Het in 2007 verschenen lijvige *Nieuwe geschiedenis van de fotografie in Nederland: Dutch Eyes* bijvoorbeeld, vermeldt Gemma Frisius niet. Tijd voor een rehabilitatie, zeker nu het zijn 500ste geboortjaar is.

Van de oplettende lezer

Marginalia: Huizinga en Oort

Jos Damen

Lezers schrijven in boeken. Sommige mensen vinden dat vervelend. Ik moet soms ook langdurig huilen, als ik een boek zie dat door een gele markeerstift is gemaltraitéerd. Daarentegen ben ik erg blij met slimme of leuke opmerkingen in de kantlijn. Ik lees dan mee met iemand, die het gelezen boek serieus heeft genomen.

Een hoogleraar Engelse letterkunde aan de University of Toronto is zo verheugd over geschreven teksten in boeken, dat ze van de studie naar die krabbels haar werk gemaakt heeft – en het schrijven van deze *marginalia* actief stimuleert.

Heather Jackson is als het ware een literair archeologe. Ze schreef twee boeken over opmerkingen in kantlijnen: *Marginalia: readers writing in books* (2001) en *Romantic readers* (2005). Het zijn allebei mooie boeken, over het nut van de studie naar die krabbeltjes. Jackson maakt duidelijk dat je sommige schrijvers beter begrijpt door hun opmerkingen in boeken van anderen.

Zelf was Jackson betrokken bij de uitgave van de werken van Samuel Taylor Coleridge, die de term *marginalia* muntte en er zelfs een sport van maakte om veel in zijn boeken te schrijven. Honderden werken uit zijn bezit kwamen later als waardevolle exemplaren in de British Library terecht.

De wellicht bekendste *marginalia* zijn die van Pierre de Fermat, die zijn beroemde stelling in 1637 schreef in de marge van zijn exemplaar van Diophantus' *Arithmetica*. Ook de Leidse universiteitsbibliotheek heeft diverse *marginalia* in haar collectie. Ze zijn niet stelselmatig apart gecatalogiseerd, zoals in de British Library (*Books with manuscript*), maar zijn in Leiden soms herkenbaar door opmerkingen in de catalogus als 'met aant. in hs.' of 'coll.cim.mss.'. Het Scaliger Instituut publiceerde in 2007 de bundel *Aangeraaakt*, met diverse sprekende voorbeelden uit vooral oudere Leidse *annotati*.

Uitvoering notities van Johan Huizinga overgenomen uit de *Dictionnaire raisonné de l'architecture française du XIe au XVIe siècle* van de Franse architect Eugène Emmanuel Viollet-le-Duc.

In het archief van Johan Huizinga in de Leidse bibliotheek zijn ook mooie voorbeelden te vinden. De befaamde historicus schreef zijn *Herfstij der Middeleeuwen* met behulp van envelopjes vol met aantekeningen, en ook bij lezing van *Le dictionnaire de l'architecture* van Viollet le Duc maakte hij handzame opmerkingen, inclusief tekeningetjes. Een goed voorbeeld is verder een doorschoten exemplaar van *Lijst van Noord-Nederlandsche Kronijken*, dat vol staat met Huizinga's aantekeningen.

Wetenschappers van naam en faam zien bij herlezing van eigen werk sommige zaken scherper en becomingtariëren hun eerdere bevindingen. In de Leidse universiteitsbibliotheek ligt het interessante archief van Nederlands beroemdste sterrekundige, Jan Oort. Oort, 'the great oak of astronomy', deed ontdekkingen over het ontstaan van kometen (de 'Oortwolk'), over de Krabnevel en over de draaiing van de Melkweg. In diverse artikelen van Oort staan aantekeningen van zijn hand, onder meer in het artikel *Stellar motions* (1939) en in *The structure of the cloud of comets* (1950). Bijzonder aan die krabbels zijn, behalve een enkele verbetering in de tekst, vooral de weergave van voortschrijdend inzicht van Oort zelf en van opmerkingen uit artikelen van collega-astronomen, soms van tien jaar later. Oorts *marginalia* zijn een duidelijk voorbeeld van *science in progress*.

Jos Damen (1958) werkte tussen 1982 en 2006 bij de Universiteitsbibliotheek Leiden. Sinds eind 2006 is hij in dienst van het Afrika-Studiecentrum in Leiden.